

‘शिवपञ्चाशिका’ कवितामा ब्रह्मचिन्तन (Brahmaconsciousness in the poem 'Shivapanchashika')

दामोदर सापकोटा^१

लेखसार

प्रस्तुत आलेखमा लेखनाथ पौड्यालद्वारा रचित ‘शिवपञ्चाशिका’ कविताको दर्शनपरक अध्ययन गरिएको छ । पूर्वीय दर्शनान्तर्गत आदिशङ्कराचार्यद्वारा प्रतिपादित अद्वैतवेदान्त दर्शनको ब्रह्मसम्बन्धी मान्यतालाई विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । यो अध्ययन ‘शिवपञ्चाशिका’ कवितामा अभिव्यञ्जित ब्रह्मचिन्तनमा आधारित छ । यस अध्ययनका लागि ‘शिवपञ्चाशिका’ कवितामा ब्रह्मका निर्गुण र सगुण स्वरूपको प्रयोग केकस्तो छ र कसरी प्रयोग गरिएको छ भन्ने समस्यामा केन्द्रित छ । यस समस्या समाधानका निमित्त सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । यो अध्ययन गुणात्मक पद्धतिमा आधारित भएकाले समस्या समाधानका निमित्त पाठात्मकविश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि ब्रह्मको सगुणस्वरूप र निर्गुणस्वरूपलाई विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । यस अध्ययनको अन्त्यमा लेखनाथ पौड्यालको ‘शिवपञ्चाशिका’ कविता अद्वैतवेदान्त दर्शनको ब्रह्मचिन्तनका दृष्टिले उच्चकोटिको रहेको र लेखनाथ पौड्याल ब्रह्मवादी कवि भएको निष्कर्ष निकालिएको छ । दर्शनजस्तो दुरूह विषयलाई कविताको विषय बनाउनु र त्यसलाई अभि शास्त्रीय लयका माध्यमबाट कलात्मक र मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गर्न सक्नु लेखकको वैशिष्ट्य हो र यो नै अध्ययनको प्राप्ति पनि हो ।

शब्दकुञ्जी : सगुण, निर्गुण, अनन्त, सच्चिदानन्द, अनिर्वचनीय, निष्प्रपञ्च, निर्विशेष

१. विषयपरिचय

‘शिवपञ्चाशिका’ लेखनाथ पौड्याल (१९४१-२०२२) द्वारा रचित पूर्वीय अद्वैतवेदान्त दर्शन अभिव्यञ्जित कविता हो । यो कविता *लालित्य भाग १* (२०१०) कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ । लेखनाथ पौड्याल नेपाली कविताका परिष्कारवादी धाराका कवि हुन् । उनलाई नेपाली कविताविधामा परिष्कारवादको प्रवर्तन र प्रवर्द्धन गर्ने श्रेय प्राप्त छ । उनको छ दशक लामो कवितायात्रामा *लालित्य भाग १* (२०१०), *लालित्य भाग २* (२०२५) कवितासङ्ग्रह तथा केही साहित्यिक पत्रपत्रिकामा फुटकर कविताका साथै खण्डकाव्य, नव्यकाव्य र नाटकलगायतका विभिन्न रचनासमेत प्रकाशित छन् । उनका फुटकर कविताहरूमा प्रकृतिको वस्तुपरक चित्रण, आर्षसमाजवाद, स्तुतिपरकता, आदर्शवादी चिन्तन, आध्यात्मिक चेतना, पूर्वीय वैदिक दर्शनको प्रभाव, भवानुकूल छन्दको प्रयोग, परिष्कारवादी लेखनशैलीजस्ता प्रवृत्तिहरू पाउन सकिन्छ ।

१. टाइमलाइन स्कुल, जोरपाटीमा अध्यापनरत, ईमेल: s66damodar@gmail.com

लेखनाथ पौड्याल दार्शनिक र आध्यात्मिक कवि हुन् । उनी शैव सम्प्रदायका अनुयायी भएकाले उनका कविताहरूमा अद्वैतवेदान्त दर्शनको प्रभाव भेटिन्छ । उनका कवितामा अद्वैतवेदान्तसम्बद्ध ब्रह्म, ईश्वर, जीव, जगत्, मोक्षजस्ता विषयहरू अभिव्यञ्जित भएका देखिन्छन् ।

शङ्कराचार्यद्वारा स्थापित अद्वैतवेदान्त दर्शन पूर्वीय षड्दर्शनान्तर्गत पर्दछ । अद्वैतवेदान्त दर्शन 'पारमार्थमा ब्रह्म एक मात्र सत्य सत्ता हो, जगत् मिथ्या छ, जीव र ब्रह्म एकै हुन्' भन्ने मान्यतामा आधारित छ । यस अद्वैतवादका प्रतिपाद्य विषयहरूमा ब्रह्म, ईश्वर, जगत्, जीव, माया, मोक्ष रहेका छन् । ब्रह्मचिन्तन कविताको दार्शनिक पक्षको अध्ययनको एक आधार हो । यस आलेखमा शिवपञ्चाशिका कविताको त्यही शङ्कराचार्यद्वारा स्थापित अद्वैतवेदान्त दर्शनको ब्रह्मचिन्तनका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन 'शिवपञ्चाशिका' कवितामा ब्रह्मचिन्तन भन्ने मूल प्राज्ञिक समस्यामा केन्द्रित छ । उक्त समस्या समाधान प्रस्तुत कवितामा निर्गुण ब्रह्मचिन्तन केकसरी अभिव्यञ्जित भएको छ र सगुण ब्रह्मचिन्तन केकसरी अभिव्यञ्जित भएको छ भन्ने शोधप्रश्न निर्माण गरिएको छ र यही शोधप्रश्नको समाधान गर्नु नै प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ । यही उद्देश्य प्राप्तिका लागि ब्रह्मचिन्तनलाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिइएको छ ।

२. अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । लेखनाथ पौड्यालको 'शिवपञ्चाशिका' कवितालाई प्राथमिक स्रोतसामग्री र ब्रह्मचिन्तनसँग सम्बद्ध उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र, शाङ्करभाष्यलाई द्वितीयक स्रोतसामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक पद्धतिमा आधारित भएकाले सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि पाठात्मक विश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ । त्यस विश्लेषणका निमित्त ब्रह्मचिन्तनलाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा लिइएको छ र शोध समस्याको प्राज्ञिक निष्कर्ष निकालिएको छ ।

३. ब्रह्मचिन्तनको सैद्धान्तिक पर्याधार

'ब्रह्म' अद्वैतवेदान्त दर्शनको प्रमुख प्रतिपाद्य विषय हो । यस दर्शनले 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः' अर्थात् पारमार्थमा ब्रह्म एक मात्र सत्य वस्तु हो, जगत् मिथ्या हो र जीव र ब्रह्म एकै हुन् भन्ने मान्यतालाई स्विकार्छ । ब्रह्मलाई वेद, उपनिषद्, गीता र ब्रह्मसूत्रले जगत्को मूल कारण, निर्गुण, निष्कर्म, सर्वव्यापी, सर्वज्ञ, अनिर्वचनीय, निर्विशेष, सच्चिदानन्दस्वरूप छ भनेका छन् । उपनिषद्हरूले ब्रह्मका पर र अपर गरी दुई स्वरूपको चर्चा गरेका छन् भने शङ्कराचार्यले पनि त्यसलाई स्वीकार गर्दै परब्रह्मलाई 'ब्रह्म' र अपरब्रह्मलाई 'ईश्वर' का रूपमा वर्णन गरेका छन् । त्यस्तै आत्मालाई पनि ब्रह्मस्वरूप नै स्विकारेका छन् ।

गुण, उपाधिहरूबाट मुक्त ब्रह्मलाई निर्गुण भनिन्छ । यो अनिर्वचनीय, निरूपाधिक, निर्विशेष, लोकोत्तर र निष्प्रपञ्च छ । 'निर्विशेष ब्रह्म सबै उपाधिहरू र विशेषताहरूबाट शुन्य छ; अनिर्वचनीय छ (सिन्हा, सन्

२०२३, पृ. २७६) ।' यो ब्रह्म इन्द्रियबाट ग्रहण नहुने अगोचर, मनबाट जान्न नसकिने अगम्य र वाणीद्वारा बताउन नसकिने वर्णनातीत छ र यो अनिर्वचनीय भएका कारण हामीले चिन्तन गर्न र वर्णन गर्न सक्दैनौं । 'ब्रह्म यस्तो वस्तु हो जसलाई शब्दद्वारा प्रकाशित पारेर बुझ्न सकिँदैन (गिरि, २०५५, पृ. ५५) । त्यस्तै ' ब्रह्म दिशा र कालको सीमाभन्दा माथि छ । ब्रह्ममा सजातीय, विजातीय र स्वगत भेद पनि रहँदैन, त्यसैले ब्रह्म भेदरहित छ । ब्रह्म निर्गुण छ तर पनि शून्य होइन । ब्रह्म व्यक्तित्वशून्य छ, अर्थात् ब्रह्ममा आत्मा र अनात्माको भेद रहँदैन । माया ब्रह्ममा नै रहन्छ तर पनि ब्रह्म मायाबाट प्रभावित हुँदैन (गिरि, २०५५, पृ. ५५) । अतः ब्रह्म अनिर्वचनीय, दिक्कालातीत, निर्गुण, व्यक्तित्वशून्य छ । ब्रह्म सच्चिदानन्दस्वरूपको छ । उपनिषद्हरूले ब्रह्मलाई रसस्वरूप, आनन्दमय र विज्ञानका रूपमा वर्णन गरेका छन् । गिरि (२०५५) ले 'ब्रह्म सत् छ, अर्थात् ब्रह्म असत् होइन ब्रह्मको अस्तित्व छ । ब्रह्म चित् छ, अर्थात् ब्रह्म जडस्वरूप होइन ब्रह्म चेतन छ । ब्रह्म आनन्दमय छ, अर्थात् ब्रह्म दुःखस्वरूप होइन । यसरी ब्रह्म सच्चिदानन्द स्वरूप छ' (पृ. ५५) भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै तैत्तिरीयोपनिषद्को ब्रह्मानन्दवल्लीको प्रथमोऽनुवाकमा 'जो सत्य छ, जो ज्ञानस्वरूप छ र जो अनन्त छ, त्यो नै ब्रह्म हो' भनिएको छ । अतः ब्रह्म सत्य, ज्ञान र अनन्तस्वरूपको छ ।

गुण, उपाधि र विशेषताले युक्त ब्रह्मलाई सगुण ब्रह्म भनिन्छ । यस्तो ब्रह्मलाई उपनिषद्हरूले अपर ब्रह्म र शङ्कराचार्यले ईश्वरको संज्ञा दिएका छन् । ईश्वर सविशेष ब्रह्म हो । ब्रह्म र मायाको संयुक्त स्वरूपलाई ईश्वर भनिन्छ । शङ्कराचार्यका अनुसार ब्रह्मको सविशेष, लौकिक र सप्रपञ्चस्वरूप नै ईश्वर हो । 'ईश्वरमा मायाको अंश रहेको हुनाले ईश्वर केवल व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट मात्र सत्य हो; पारमार्थिक दृष्टिकोणबाट असत्य हो (गिरि, २०५५, पृ. ५७) ।' ईश्वर ब्रह्मको व्यावहारिक सत्ता मात्र हो । सगुण ब्रह्म जगत्को निमित्त र उपादान दुवै कारण हो । शङ्कराचार्यका अनुसार ईश्वरले मायाको सहायतामा यस चराचर जगत्को सृष्टि, स्थिति र लय गर्दछ । 'माया वा अविद्याबाट उपहित ब्रह्म ईश्वर भएकाले यो नै संसारको कर्ता, पालक र संहर्ता हो र जगत्को नैतिक शासक पनि हो (सिन्हा, सन् २०२३, पृ. २७६) ।' माण्डुक्योपनिषद्को छैटौं मन्त्र 'एष योनि सर्वस्य' र तैत्तिरीयोपनिषद्को भृगुवल्लीको प्रथमोऽनुवाकमा 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' जस्ता मन्त्रहरूले ब्रह्मलाई सम्पूर्ण चराचरजगत्को योनीका रूपमा व्यक्त गरेका छन् । यस्तै माण्डुक्योपनिषद्को प्रथममुण्डकमा 'जसरी माकुराले आफैँबाट जाल रचना गरी आफैँमा लीन गर्दछ (गिरि, २०७९, पृ. २६८)' भन्ने विचार प्रस्तुत गरिएको छ । यी तथ्यबाट ब्रह्म नै जगत्को निमित्त र उपादान कारण रहेको पुष्टि हुन्छ ।

शङ्कराचार्यले उपासनाका लागि ईश्वरलाई स्वीकारेका छन् । 'ब्रह्म निर्गुण छ तर पनि उपासनाका लागि उसलाई सगुण मानिएको छ (सिन्हा, सन् २०२३, पृ. २७७) ।' ईश्वर पारमार्थिक सत्य होइन, ईश्वर नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त र साक्षी हो । ईश्वर मायाको शुद्ध सत्त्वबाट उपहित हो, ऊ भोक्ता होइन, ऊ साक्षी मात्र हो (सिन्हा, सन् २०२३, पृ. २७७) । ईश्वर ब्रह्मबाट अभिन्न छ तर ब्रह्म ईश्वरबाट भिन्न सत्य तत्त्व हो । ईश्वर सर्वज्ञ, सर्वव्यापक, स्वतन्त्र र एक छ । ऊ समान र ऊभन्दा ठुलो पनि कोही छैनन् । ऊ सबैको अन्तरात्मा र सारा विश्वको नियन्ता पनि हो । ईश्वर कर्माध्यक्ष भएकाले सबै जीवहरूको कर्मानुसारको फल

दिन्छ (गिरि, २०५५, पृ.५८) । ईश्वरले जीवको धर्माधर्मअनुसार जीवले भोग्नुपर्ने सांसारिक वस्तुहरूको निर्माण गर्दछ तर ऊ भोक्ता होइन साक्षीमात्र हो ।

शङ्कराचार्यले ब्रह्म र आत्मालाई एकै पारमार्थिक सत्ता स्विकारेका छन् । उनका अनुसार 'आत्मा र ब्रह्म एकै वस्तुको दुई नाम हो (गिरि, २०५५, पृ.५६) ।' यस दर्शनले शरीरस्थ आत्मालाई जीवका रूपमा लिन्छ र जीव ब्रह्मभन्दा पर छैन भनी जीव र ब्रह्मको एकत्वलाई स्वीकार गर्छ । ब्रह्मसूत्रको अध्यासभाष्यको अन्त्यमा 'आत्मा र ब्रह्मको एकत्व ज्ञान गर्नका लागि सम्पूर्ण वेदान्तहरू आरम्भ गरिन्छन्' र ब्रह्मसूत्रकै प्रथमसूत्रको शाङ्करभाष्यमा 'आत्मा नै ब्रह्म हो' (शङ्कराचार्य, सन् १९१५, पृ.४५ र ८१) भनिएको छ । यस्तै बृहदारण्यकोपनिषद्मा 'म ब्रह्म नै हुँ' (१।४।१०) र 'यो आत्मा ब्रह्म हो' (२।५।१९), छान्दोग्योपनिषद्मा 'त्यो तिमि नै हो' (६।८।७), 'एउटा मात्र अद्वितीय थियो' (६।२।१) र मुण्डकोपनिषद्मा 'ब्रह्मलाई जान्नेवाला ब्रह्म नै हुन्छ' (३।२।९), जस्ता मन्त्रहरूले ब्रह्म र आत्मामा एकत्वको प्रतिपादन गर्दछन् । अतः शङ्कराचार्य प्रणीत अद्वैतसिद्धान्तको मूल मर्म नै यही ब्रह्म र आत्माको अद्वैतता नै हो ।

समग्रमा ब्रह्म अद्वैत, अभिभाज्य, अनिर्वचनीय, अकर्ता, अभोक्ता, सत्य, ज्ञान र अनन्त, सच्चिदानन्दस्वरूप, निर्माण, निर्विशेष, मायाको स्वामी हो र यस्तो ब्रह्म मायाको सम्पर्कमा आएपछि जगतादिको कारण ईश्वर बन्दछ । ईश्वर सर्वज्ञ, सर्वव्यापक, स्वतन्त्र, सविशेष, सोपाधिक, सर्वशक्तिमान्, कर्माध्यक्ष, जीवको शासक, उपास्य तत्त्व, व्यावहारिक सत्ता हो । आत्मा र ब्रह्ममा कुनै भेद छैन । जीव देहस्थ आत्मा हो भन्ने मान्यता नै शङ्कराचार्यको ब्रह्मचिन्तन हो ।

४. 'शिवपञ्चाशिका' कविताको विश्लेषण

लेखनाथ पौड्यालको 'शिवपञ्चाशिका' वियोगिनी छन्दमा रचित भक्तिपरक कविता हो । यस कवितामा भगवान् शिवलाई मूल विषयवस्तु बनाई उनको स्तुतिगान गरिएको छ । यो पौड्यालका भक्तिपरक कविताहरूमध्ये लामो कविता पनि हो । पौड्यालले यस कवितामा भगवान् शिवको सगुण र निर्गुण स्वरूपको वर्णन गरेका छन् ।

कविले यस कवितामा भगवान् शिवलाई उनका विभिन्न नामले सम्बोधन गर्दै सम्पूर्ण जगत्को कारण मानेका छन् । कवितामा यो भवसत्ता शिवका लागि पानीमा उठ्ने र विलाउने छाल जत्तिकै रहेको भनी जगत्को सृष्टि र प्रलय शिवको ताण्डवोत्सव हो र यही नृत्यमा सम्पूर्ण चराचर जगत् नृत्य गर्दछन् भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । कविले शिवको विश्वरूप र अनन्तताका बारेमा अहिलेसम्म कुनै ग्रन्थ वा शास्त्रले वर्णन गर्न नसकेको कुरालाई कविताको भाव बनाएका छन् र कवितामा जसले शिवको रहस्यात्मक ज्ञान प्राप्त गर्दछ, उसैको दुःख निवारण भई मुक्ति प्राप्त गर्दछ भनेका छन् । यस्तै नडदेखि शिखासम्म विश्वब्रह्माण्डमा शिव नै देख्ने कविले यो संसारलाई मायाको जाल मात्र देखेका छन् अनि उनले मानिसमा रहेका विषयवासनाजन्म तृष्णा एवम् लोभलालचलाई शिवमा समर्पित गरी सांसारिक बन्धनबाट मुक्तिको मार्गमा लाग्नुपर्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै कविले भाड र धतुरो खाएर अहम्पना भएजस्तो अज्ञानताका कारण मानिस दम्भ र अहम्ताले मायामा भुलेका छन् भनी शिवको शरणबाट मुक्ति मिल्ने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

४.१ 'शिवपञ्चाशिका' कवितामा निर्गुण ब्रह्मचिन्तन

कवि लेखनाथ पौड्यालको प्रस्तुत कवितामा ब्रह्मका निर्गुण र सगुण दुवै स्वरूपको वर्णन पाइन्छ । निर्गुण ब्रह्म अनिर्वचनीय हुन्छन् । यस कवितामा कविले ब्रह्मको निर्गुणस्वरूपको व्याख्या गर्ने क्रममा ब्रह्म अनिर्वचनीय, वर्णनातीत र व्याख्यातीत भएको भावलाई यसरी व्यक्त गरेका छन् :

प्रभुको जुन विश्वरूप हो
उसको गैह्र निरूपण अहो !!
विधिले तक गर्न सभन्न
कठिनै पर्दछ भूतभावन !
श्रुति शास्त्र सबै थरी थरी
तरिकाबाट विवेचना गरी ।
नमिली उस रूपको पता

कहँदै छन् प्रभुको अनन्तता ॥ (पौड्याल, २०७६, पृ. १४)

कविताका उल्लिखित दुई श्लोकमा लेखनाथले ब्रह्मको अगमता तथा अनिर्वचनीयतालाई प्रस्तुत गरेका छन् । शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्तदर्शनानुसार ब्रह्म नामरूपबाट अनिर्वचनीय छन् । कसैले ब्रह्मको नाम र रूप बताउन सक्दैनन् भन्ने मान्यता रहेको छ । ब्रह्म जान्न र बुझ्न नसकिने अगम छन् । उपनिषद्हरूमा ब्रह्मलाई यो हो भनेर भन्दा पनि यो होइन भनेर जान्नुपर्ने विचारहरू पाइन्छन् । ब्रह्म त जिज्ञासाको विषय हो र ब्रह्मलाई शास्त्रादिको अध्ययन र मननबाट बुझ्न केही हदसम्म सहज भए पनि ब्रह्मका सन्दर्भमा फरकफरक चिन्तन प्राप्त हुने हुँदा जान्न र बुझ्न गाह्रो छ भनी ब्रह्मको विवेचना गरिएको छ ।

उल्लिखित कविताशमा प्रयुक्त 'प्रभु' शब्द ब्रह्मको सङ्केतक हो । प्रभु शब्दले ईश्वर वा परमात्मालाई सङ्केत गर्ने भए पनि यहाँ वर्णित भावका कारण प्रभु ब्रह्मकै प्रतीक हो । प्रयुक्त अंशमा कविले ब्रह्मलाई विश्वरूपका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार ब्रह्म सम्पूर्ण चराचर जगत्मा व्याप्त छन् । व्याप्तता नै उनको धर्म हो । यस्तो व्याप्तताले युक्त ब्रह्मको विश्वरूपलाई विधिसमेतले बुझ्न र वर्णन गर्न नसक्ने हुनाले हामीजस्ता मायाबाट प्रभावित भूतले सम्भन्न र बुझ्न कसरी सक्दछौं भनी आश्चर्य व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै दोस्रो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पङ्क्तिमा कविले वेद र शास्त्रहरूले ब्रह्मस्वरूपका विषयमा निश्चित तथ्य प्राप्त गर्न नसकेकाले फरकफरक धारणा राख्छन् भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । कविले शास्त्रादिले ब्रह्मको सच्चा स्वरूपको निर्वर्ण गर्न नसकी उनलाई अनन्तका रूपमा विवेचना गर्ने गरेको विषयलाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । कविका विचारमा ब्रह्मको सुरु कहिले भयो र अन्त्य कहिले हुन्छ भन्ने कुरा कसैलाई पनि ज्ञान छैन । ब्रह्म त शाश्वत् र सत्य तत्त्व हो । जसको आदि नै छैन; त्यसको अन्त्य पनि नहुने भएकाले ब्रह्म अनन्त तत्त्व हो । तसर्थ प्रस्तुत अंशबाट कविले शास्त्रादिले पनि ब्रह्मको सच्चा स्वरूपको निरूपण गर्न नसक्ने बताउँदै प्रभु अर्थात् ब्रह्म अनिर्वचनीय, व्याख्यातीत तथा अनन्तस्वरूपको रहेको भाव व्यक्त गरेका छन् । यस्तै कविले यस कवितामा शिवस्वरूपको वर्णन गर्ने क्रममा ब्रह्मलाई चित्, पूर्ण सागर र भवभीति भञ्जकका रूपमा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

भगवन् ! भवभीति-भञ्जन
जगदीशान ! दयानिकेतन !
प्रभु चिन्मय पूर्ण सागर

भव-सत्ता लहरी-बराबर ॥ (पौड्याल, २०७६,पृ.१२)

कविका अनुसार ब्रह्म चिन्मय पूर्ण सागर हुन् । उनी जीवको सांसारिक विषयवासनारूपी भयलाई अन्त्य गर्ने परम् तत्त्व हुन् । उनी नै परमानन्द हुन् भन्ने भावलाई कविले व्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत अंशमा आएका भगवन्, जगदीशान र दयानिकेतन जस्ता शब्दहरू ब्रह्मका निमित्त प्रयोग भएका छन् । यहाँ ब्रह्मलाई सांसारिक बन्धन र जन्ममृत्युको भयबाट जीवलाई मुक्ति दिनसक्ने सत्ताका रूपमा वर्णन गरिएको छ । प्रस्तुत श्लोकको सुरूको पङ्क्तिमा 'भगवन् ! भवभीति भञ्जन' अर्थात् सांसारिक बन्धन र जन्ममरणको भयलाई भाँच्न वा हटाउन सक्ने भनी ब्रह्मलाई सङ्केत गरिएको छ । त्यस्तै यहाँ ब्रह्मलाई जगत्को ईश्वर वा स्वामीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अद्वैत ब्रह्मचिन्तनले ब्रह्मलाई जगत्को ईश्वर स्वीकार नगरेर मासोपाधिक ब्रह्म अर्थात् अपरब्रह्मलाई स्विकार्दछ तर पनि ब्रह्म नै मायाले सहित हुँदा ईश्वर हुने भएकाले यहाँ जगदीश्वर भनेर ब्रह्मलाई नै सङ्केत गरेको हो । यस्तै यस अंशमा दयानिकेतन भनेर कविले ब्रह्मलाई दयाको केन्द्रका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै कवितांशको तेस्रो पङ्क्तिमा 'प्रभु चिन्मय पूर्ण सागर' अर्थात् चित्स्वरूप वा चेतनस्वरूप ब्रह्म सागरभै पूर्ण छन् र उनी समष्टिस्वरूप हुन् भने जीव व्यष्टिस्वरूप हो भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । ब्रह्मरूपी सागरमा आउने लहरहरू जस्तै सांसारिक मायामोह, बन्धनमा बाँधिँएको जीवको बन्धन तोड्ने पारमार्थिक तत्त्व नै ब्रह्म हो र यसैमा भवसत्ताहरू बराबर रूपमा लहरी रहेका हुन्छन् भन्ने भाव यस कवितांशको चौथो पङ्क्तिमा अभिव्यक्त गरिएको छ । यसरी कविले यस कवितांशमा ब्रह्मलाई जगदीशान, दयानिकेतन, पूर्ण सागर, चिन्मय र भवभीतिभञ्जकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

कविले ब्रह्मलाई मायाका स्वामीका रूपमा वर्णन गर्दै मायामा ब्रह्मको मात्रै नियन्त्रण रहने तर अरू चराचर जगत्मा मायाको गहिरो प्रभाव पर्ने भाव यसरी व्यक्त गरेका छन् :

अरूमा वृष चढ्छ भीषण
प्रभुको त्यो वृषमा नियन्त्रण ।
वृषवाहन ! दिव्य यो कला

नबुझी को भयबाट उंकला ॥ (पृ.१६)

प्रस्तुत अंशमा आएको 'प्रभु' र 'वृषवाहन' शब्दले ब्रह्मलाई, 'वृष' शब्दले मायालाई अनि 'अरू' सर्वनाम शब्दले चराचर जीव र जगत्लाई ध्वन्यात्मक रूपमा सङ्केत गरेको छ । प्रस्तुत कवितांशको पहिलो पङ्क्ति 'अरूमा वृष चढ्छ भीषण' मा 'अरू' अर्थात् समस्त प्राणीजगत्मा वृष अर्थात् मायाको प्रभाव रहन्छ । कुनै पनि सांसारिक वस्तुहरू मायाको प्रभावबाट मुक्त छैनन् । उनीहरू मायाको प्रभावले ब्रह्मसाक्षात्कारबाट

अर्थात् आफ्नो वास्तविक स्वरूपको ज्ञानबाट टाढा छन्। उनीहरू अविद्याबाट मुक्त हुन चाहन्छन् तर मायाको कसिलो बन्धनले उनीहरूलाई बाँधिरहेको छ र त्यस बन्धनबाट मुक्त हुन सकिरहेका छैनन् भन्ने विचार प्रस्तुत पङ्क्तिबाट प्राप्त हुन्छ। दोस्रो पङ्क्तिमा माया ब्रह्मको नियन्त्रणमा रहेको भाव यसरी व्यक्त गरिएको छ : 'प्रभुको त्यो वृषमा नियन्त्रण' अर्थात् ब्रह्मको मायामा नियन्त्रण छ। माया ब्रह्मबाटै शासित हुन्छ। माया ब्रह्मको नै शक्ति हो। मायाको प्रभाव अरूमा परे पनि ब्रह्ममा भने पर्दैन। माया उसको शक्ति हो तापनि ब्रह्म मायाबाट पर छ। त्यस्तै तेस्रो र चौथो पङ्क्तिमा मायालाई नियन्त्रण गर्ने कला नबुझिकन कोही पनि सांसारिक बन्धनको भयबाट उम्कन सक्दैनन् भन्ने भावलाई यसरी व्यक्त गरिएको छ : 'वृषवाहन ! दिव्य यो कला, नबुझी को भयबाट उंकला' अर्थात् वृष अर्थात् मायालाई वाहन गर्नसक्ने वा नियन्त्रणमा राख्नसक्ने कला नसिकेसम्म वा नजानेसम्म जीव यो सांसारिक बन्धन र जन्म र मृत्युको भयबाट मुक्त हुन सक्दैन। तसर्थ वृषरूपी मायालाई नियन्त्रणमा राख्नसक्ने ज्ञान ब्रह्मको चिन्तनबाट नै प्राप्त हुन्छ। जुन जीवले मायारूपी अज्ञानलाई ब्रह्मरूपी ज्ञानले हटाउन सक्छ, त्यस जीवमा पनि माया वा वृषको कुनै प्रभाव रहँदैन। त्यस जीवले ब्रह्मसाक्षात्कार गर्दछ भन्ने भाव प्रस्तुत श्लोकबाट प्राप्त हुन्छ।

४.२ 'शिवपञ्चाशिका' कवितामा सगुण ब्रह्मचिन्तन

प्रस्तुत कवितामा कविले ब्रह्मको सगुणस्वरूपको पनि विवेचना गरेका छन्। उनले सप्रपञ्च, साकार र सविशेष ब्रह्म अर्थात् ईश्वरलाई जगत्को कारणका रूपमा वर्णन गरेका छन्। उनले ईश्वर जगत्को कारण रहेको विषयलाई प्रस्तुत कविताको पहिलो श्लोकको पछिल्ला दुई पङ्क्तिमा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

प्रभुको महिमा विचित्र छ

जसमा यो सब सृष्टि-चित्र छ ॥ (पौड्याल, २०७६,पृ.१२)

प्रस्तुत कवितांशमा ईश्वरलाई जगत्को कारणका रूपमा चित्रण गरिएको छ। अद्वैतवेदान्त दर्शनले ईश्वर नै सम्पूर्ण चराचर जगत्को निमित्तोपादान कारण हो भन्ने मान्यता राख्दछ। यस दर्शनले माकुराले आफैबाट जाल बनाउँछ र त्यसको कार्यसमाप्तिपछि आफैमा लिन गर्दछ भन्नेभै ईश्वरले पनि यस जगत्को सृष्टि आफैबाट गर्दछन् र यसको कार्यसमाप्तिपछि आफैमा लिन गर्दछन् भन्ने मान्यता प्रस्तुत गर्दछ। यहाँ आएको प्रभु शब्दले ईश्वरलाई सङ्केत गरेको छ। यस अंशले ईश्वरको महिमाभित्र यो सारा चराचर जगत्को सृष्टि, स्थिति र लयको चित्र चित्रित छ भन्ने भाव अभिव्यक्त भएको छ। प्रभुबिना यस जगत्को सृष्टि, पालन र संहार सम्भव छैन। तसर्थ ईश्वरमा नै सम्पूर्ण जगत्को कारण रहेको छ भन्ने भाव यी दुई पङ्क्तिले व्यक्त गरेका छन्।

अद्वैतवेदान्त दर्शनले यी समस्त चराचर जीव र जगत्को सञ्चालक ईश्वरलाई मान्दछ। ईश्वर नै जगत्को स्रष्टा, पालक र संहारक पनि हुन्। उनी जगत्रूपी महानाट्यशालाका निर्देशक हुन्। उनकै इसारामा सबै चर र अचर प्राणीहरू सञ्चालित हुन्छन्। सबैको मालिक र शासक पनि ईश्वर नै हुन्। यही सन्दर्भलाई कविले यसरी वर्णन गरेका छन् :

प्रभुकै उशत्य-रङ्गमा

सब छन् मस्त बडो उमङ्गमा ॥ (पौड्याल, २०७६, पृ.१३)

प्रस्तुत अंशमा कविले 'प्रभु' शब्दमार्फत् ध्वन्यात्मक रूपमा ईश्वरलाई सङ्केत गरेका छन् भने 'नृत्य' शब्दलाई ईश्वरका कार्यका रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै 'रङ्गमञ्च' शब्दलाई विश्वब्रह्माण्ड वा जगत्को प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । यहाँ प्रयुक्त रवि, तारा, ग्रह, मेदिनी, शशी, चतुरानन, विष्णु, वासव (इन्द्र), यम, यक्ष आदि देवताहरू आकाशरूपी रङ्गमञ्चमा प्रभुकै नृत्यको रङ्गमा फेरे सबै मस्तसँग नाचिरहेका छन् भन्ने अभिधात्मक अर्थको सङ्केत पाइए तापनि ध्वन्यात्मक रूपमा ईश्वर सम्पूर्ण चराचर जगत्को सञ्चालक हुन् र उनैको इसारामा सम्पूर्ण जीव तथा वनस्पतिहरूले आआफ्नो कार्य गर्छन् भन्ने भाव अभिव्यक्त हुन्छ । ईश्वरबिना उनीहरूको सास पनि चलन छोड्दछ । तसर्थ चराचर जगत्को सञ्चालक ईश्वर हुन् भन्ने मान्यता यी अंशमा आएको छ ।

अद्वैतवेदान्त दर्शनले ईश्वरलाई मुक्तिदाताका रूपमा स्विकार्दछ । ईश्वर जीवका कर्मको फलतादा हुन् । उनले जीवको कार्यानुसारको फल प्रदान गर्दछन् । जीव ईश्वरको शरणागत भएमा उसले मुक्ति प्राप्त गर्दछ भन्ने यस दर्शनको मान्यता रहेको छ । प्रस्तुत कवितामा कविले प्रभुमा शरणागत हुँदा पनि किन जीवको सांसारिक सम्बन्ध र जन्ममृत्युको चक्र नतोडिएको होला भनी यसरी प्रश्न गरेका छन् :

त्रिपुराद्रन्तक ! नाम नाथको

त्रिपुरै बन्धन यो अनाथको ।

भगवन् ! किन यो नतोडने

प्रभुकै भक्त म बद्ध छू भने ॥ (पौड्याल, २०७६, पृ.१३)

प्रस्तुत कवितांशमा 'नाथ' शब्द ईश्वर र 'अनाथ' शब्द जीवको वाचकका रूपमा आएका छन् । ईश्वर सांसारिक मायामोह, रिस, अहङ्कारजस्ता बन्धनबाट मुक्त छ तर जीव भने यिनै बन्धनमा जकडिएको छ । जीव यो बन्धन तोड्न चाहन्छ तर उसले सकेको छैन । ऊ त्रिपुरान्तक नामक ईश्वरले आफ्नो त्रिपुरै समान बन्धनलाई अन्त्य गरिदिऊन् भन्ने चाहन्छ । किनभने ऊ प्रभुकै भक्त छ र ऊ प्रभुकै भक्तिमा र स्वरूपमा बद्ध हुन चाहन्छ अर्थात् मुक्त भएर प्रभुकै स्वरूपमा लीन हुन चाहन्छ । ईश्वर नै मुक्तिदाता भएकाले जीवको मुक्ति ईश्वरकै भक्ति र आराधनाबाट जीवले प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने भाव यहाँ प्रस्तुत भएको छ ।

४.३ शिवपञ्चाशिका कवितामा अभिव्यञ्जित ब्रह्म र आत्माको एकत्वसम्बन्धी चिन्तन

शङ्कराचार्यको दर्शनले ब्रह्म र आत्मालाई एकै सत्ता स्विकार्दछ र आत्मा र ब्रह्ममा कुनै भेद गर्दैन । तर जीव शरीरस्थ आत्मा हो । यस दर्शनानुसार ब्रह्म र आत्मा एक भएकाले त्यसको मायिक स्वरूप नै जीव हो । त्यस जीवको परम् लक्ष्य नै मुक्ति अर्थात् ब्रह्मसायुज्यप्राप्ति हो । जीव यो संसाररूपी बन्धनबाट मुक्त हुन चाहन्छ तर ऊ सांसारिक मायामोहका सम्बन्धहरूको बन्धनमा जकडिएको छ । उसले आफ्नो जीवनकालमा मुक्तिको मार्गलाई खोजिरहेको छ तर प्राप्त गर्न भने सकेको छैन । मुक्तिको मार्ग भनेको

ब्रह्मज्ञान नै हो । ईश्वर भक्तिले नै जीवलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति दिलाउँछ अर्थात् ब्रह्म र जीवमा स्वपरको भाव अन्त्य हुन्छ र जीवात्मा नै ब्रह्म स्वरूप बन्न पुग्दछ तर जीवलाई मोक्ष र बन्धन दुवै दिलाउने तत्त्व भनेको मन हो । उही मन ईश्वर भक्तिमा लागे त्यस जीवात्माले मुक्तिलाई प्राप्त गर्दछ भने सांसारिक माया मोहमा फसे जन्म र मृत्युको बन्धनमा बाँधिन्छ र जीवात्मालाई मुक्त हुनबाट रोकिरहन्छ । यस सन्दर्भलाई लेखनाथले कवितामा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

मनको भुमरो हलुङ्कसी
प्रभुको पादसरोजमा पसी ।
पिउँदै मकरन्द मस्त भै

कहिले प्यास बुझाउला सबै ? (पौड्याल, २०७६, पृ.१७)

प्रस्तुत कविताशमा कविले 'मकरन्द' अर्थात् ब्रह्मानन्द पिएर कहिले जीवात्माले आफ्नो ब्रह्मानन्दको प्यासलाई बुझाउला भनी प्रश्न गरेका छन् । प्रस्तुत अंशमा भुमरो/भमरोले जीवलाई सङ्केत गरेको छ । यहाँ प्रयुक्त पङ्क्तिमा 'मनको भुमरो हलुङ्कसी, प्रभुका पादसरोजमा पसी' अर्थात् जीवको मनरूपी भमरो ब्रह्म वा ईश्वरको पादरूपी कमलमा पस्नुले ईश्वरमा जीवले आफ्नो मन र चित्त लगाउने अर्थ दिन्छ । त्यस्तै 'पिउँदै मकरन्द मस्त भै, कहिले प्यास बुझाउला सबै' अर्थात् जीवले कहिले मकरन्दरूपी ब्रह्मानन्द प्राप्त गरी आफूलाई तृप्त गराउला भनी जिज्ञासा गरेका छन् । यस जगत्को परम् आनन्द नै ब्रह्मानन्द हो, त्यो प्राप्त गर्ने सम्पूर्ण जीवको चाहना हुन्छ । त्यो प्राप्त गरेपछि जीवलाई प्राप्त गर्नुपर्ने अर्को कुनै कुरा बाँकी रहँदैन । अतः यसबाट जीवरूपी भवरो ब्रह्मानन्दरूपी मकरन्द प्राप्त गरी मुक्त हुन चाहन्छ अर्थात् ब्रह्मसायुज्य प्राप्त गर्न चाहन्छन् भन्ने भावलाई कविले व्यक्त गरेका छन् ।

जीवको परम् लक्ष्य नै मुक्ति ब्रह्मसायुज्यप्राप्ति हो र यसको कारक ईश्वरको शरणागतलाई लिइन्छ । ईश्वरको मायालाई प्रकृति पनि भनिन्छ । साङ्ख्य दर्शनमा प्रकृति त्रिगुणात्मक भएजस्तै माया पनि त्रिगुणात्मक छ । त्रिगुण अर्थात् सत्व, रज र तम मायाका गुणहरू हुन् । ईश्वरमा सत्वगुण प्रधान रूपमा रहेको हुन्छ भने साधारण जीवमा रजस् र तमस् गुण प्रधानरूपमा रहेको छ । ती गुणहरूले जीवमा स्व र परको भाव पैदा गर्दछन् । जसका कारण जीव मायामोह र सांसारिक बन्धनमा बाँधिन थाल्दछ । मन, चित्त र अहङ्कारले जीवलाई बाँधिरहेका हुन्छन् । जीव यी सबै बन्धनबाट मुक्त हुन चाहन्छ र मुक्तिका लागि ऊ निर्गुण हुन आवश्यक छ । जीवले सांसारिक बन्धनबाट मुक्तिका लागि आफ्नो त्रिगुणलाई सम्पूर्ण रूपमा ईश्वरमा नै समर्पण गर्न आवश्यक छ । यही सन्दर्भलाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

त्रिगुणाद्रद्रत्मक चित्त हो सब
तिनपत्रे प्रिय विल्व वास्तव ।
प्रभुको पदमा खुशीसित

शिव ! गह्रू अब यो समर्पित ॥ (पौड्याल, २०७६, पृ.२३)

प्रस्तुत कवितांशमा तीनवटा पत्र हुने बेलको पातलाई मायाको त्रिगुणसँग आरोप गरिएको छ । बेल महादेवको प्रिय वस्तु हो । बेलपत्रको अर्पणबाट महादेव खुशी वा आनन्दित हुन्छन् भन्ने मान्यता लोकपरम्परामा प्रचलित छ । 'त्रिगुणात्मक चित्त हो सब, तिनपत्रे प्रिय विल्व वास्तव' अर्थात् जीवको त्रिगुणात्मक चित्तलाई महादेव वा ईश्वरको प्रिय बेलपत्रमा आरोप गरिएको छ । गुणहरू जीवको बन्धनका कारण हुन् । जीवमा सत्वगुण प्रधान भए ऊ ईश्वरीय तत्त्वको खोजीमा लाग्दछ तर उसमा रजस् र तम गुण प्रधान भएमा नकारात्मक कार्यमा प्रवृत्त हुन पुग्दछ । उसले सत् र असत् दुवै कार्य गर्न सक्दछ । असत्कार्यले उसलाई बन्धनमा बाँध्दछ । त्यसर्थ जीवले ईश्वरमा त्रिगुणात्मक चित्तरूपी प्रिय बेलपत्र अर्पण गर्न चाहन्छ भन्ने कुरा प्रस्तुत अंशमा यसरी आएको छ : प्रभुको पादमा खुशीसित शिव ! गर्छु अब यो समर्पित' अर्थात् त्रिगुणात्मक चित्त वा आत्मालाई म प्रभुको पादमा समर्पित गरी गुणातीत हुन चाहन्छु । गुणातीत हुनु भनेको निर्गुण स्वरूपमा पुग्न हो ; जसको अर्थ निर्गुण ब्रह्मलाई प्राप्त गर्नु भन्ने हुन्छ । ब्रह्म प्राप्त मोक्षपछि मात्रै सम्भव छ । अतः जुन जीव गुणलाई ईश्वरमा समर्पित गर्दछ, त्यो जीव नै मुक्तावस्थामा पुग्दछ भन्ने भाव प्रस्तुत अंशमा गरिएको छ ।

प्रस्तुत दर्शनले मायामोह, ममता, अहङ्कार, रिस, राग, द्वेष, स्व र परको भावबाट माथि उठेको आत्मा नै मोक्षको अधिकारी हुन्छ भन्ने मान्यता निरूपण गरेको छ । जसले यी सबै तत्त्वहरूलाई ईश्वर वा ब्रह्ममा समर्पित गर्न सक्दछ, त्यही नै मुक्तिको अधिकारी हुन्छ । आफूमा भएको स्व र परको भावलाई हटाएर, अहङ्कार, रिस र रागको अन्त्य गरी आफ्ना सबै वस्तु ईश्वरमा समर्पण गर्दा जीवले मुक्तिलाई प्राप्त गर्दछ । यही प्रसङ्ग कवितामा यसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ :

ममतामय भङ्ग यो घना
धतुरो मुख्य नशा 'अहं' पना ।
उपहार दुवै खडा गरौं

जगदीशान ! म पाउमा परौं ॥ (पौड्याल, २०७६, पृ.२४)

प्रस्तुत कवितांशमा आएको 'जगदीशान' शब्दले जगत्को मालिक ईश्वरलाई सङ्केत गर्दछ । जुन जीवले आफ्नो सांसारिक मायामोह र अहम्पना वा अहङ्कारलाई त्याग्न सक्दछ त्यसले नै ईश्वरको पाउमा शरण प्राप्त गर्दछ । यहाँ आएको भाङ्ग र धतुरो दुवै नशालु पदार्थ हुन् । यिनको सेवनले जीवलाई नशामा राख्दछ र तुच्छ आनन्द पनि प्रदान गर्दछ वा क्षणिक आनन्द जीवले प्राप्त गर्दछ तर परमानन्द भने त्यहाँबाट कोशौं टाढा रहेको हुन्छ । यी नशाहरूले जीवलाई अनैतिक कार्यमा प्रवृत्त गराउँदछ । यसको लतबाट मुक्त हुन कसैलाई पनि सहज भने छैन । प्रस्तुत अंशको पहिलो हरफ 'ममतामय भङ्ग यो घना' मा माया ममतालाई नशालु पदार्थ भाङ्गसँग आरोप गरिएको छ भने दोस्रो हरफ 'धतुरो मुख्य नशा 'अहं' पना' मा अहम्पनालाई धतुरोका रूपमा आरोप गरिएको छ । यी दुवै मायाममता र अहम्पना सांसारिक बन्धनको मुख्य कारण हुन् । यी दुवैको समर्पण नै मुक्ति वा मोक्षको मार्ग हो । तेस्रो हरफ 'उपहार दुवै खडा गरौं' मा ममता र अहम्पना रूपी दुवै उपहार तयार पारेको छु र त्यसको समर्पणका लागि 'म पाउमा परौं' अर्थात् मरूपी जीवात्मा

ईश्वरको पाउमा परेको भाव प्रस्तुत अंशमा व्यक्त गरिएको छ । यसमा जीवात्माले आफ्नो ममता, अहङ्कारलाई प्रभुको भक्तिमा लगायो भने जीवात्मा मुक्तिको अधिकारी हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । यसरी शरीरस्थ आत्मा अर्थात् जीव ईश्वरीय चिन्तनमा लागेर आफ्नो वास्तविक सत्तालाई प्राप्त गर्दछ भन्दै ब्रह्म र आत्माको एकत्वको विश्लेषण गरिएको छ ।

५. निष्कर्ष

लेखनाथ पौड्यालको *लालित्य भाग १* मा सङ्ग्रहीत 'शिवपञ्चाशिका' पूर्वीय दर्शनान्तर्गत अद्वैतवेदान्त दर्शनको ब्रह्मचिन्तनका मान्यताको प्रयोग गरिएको कविता हो । यस कवितामा शङ्कराचार्यद्वारा स्थापित ब्रह्मसम्बन्धी चिन्तनहरू अभिव्यञ्जित भएका छन् । उपनिषद्हरूले ब्रह्मको सगुण र निर्गुण स्वरूप तथा आत्मा र ब्रह्मको एकत्वको निरूपण गरे जस्तै यस कवितामा पनि ब्रह्मको सगुण र निर्गुण स्वरूप तथा आत्मा र ब्रह्मको एकत्वको वर्णन पाइन्छ । कविले यस कवितामा निर्गुणब्रह्मलाई अनिर्वचनीय, अनन्त, सच्चिदानन्द स्वरूप, मायाको स्वामीका रूपमा, सगुणब्रह्मलाई जगत्को निमित्तोपादान कारण, चराचर जगत्को सञ्चालक, जगत्को मालिक, जीवको भवभीतिभञ्जक, जीवको मुक्तिदाता, जीवको कर्मानुसारको फलदाताका रूपमा विवेचना गरेका छन् । त्यस्तै आत्मा र ब्रह्मको ऐक्यता, जीवको मायाको बन्धनलाई तोडेर आफ्नो वास्तविक पारमार्थिक स्वरूपलाई प्राप्त गर्न चाहेको र त्यसका लागि प्रभुको शरणमा पुगेको भाव पनि व्यक्त भएको छ । जब जीवले आफ्नो सांसारिक विषयवासना र अहम्पनालाई प्रभुको शरणमा अर्पण गर्दछ तब जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूप प्राप्त गर्दछ अर्थात् ब्रह्मसायुज्यलाई प्राप्त गर्दछ भन्ने भाव आएको छ । अतः यस अध्ययनबाट प्रस्तुत कविता अद्वैत वेदान्तको ब्रह्मचिन्तनका दृष्टिले उत्कृष्ट छ र कवि लेखनाथ पौड्याल सशक्त ब्रह्मवादी कवि हुन् भन्ने निष्कर्ष प्राप्त हुन्छ ।

(यस लेख दर्शनाचार्य-विद्यावारिधि तहको 'लेखनाथ पौड्यालका कवितामा ब्रह्मचिन्तन' शीर्षकमा गरिएको शोधकार्यमा आधारित रहेको छ । यस कार्यका लागि अनुदान आयोगले उपलब्ध गराएको पूर्ण विद्वत्त्वृत्तिको मेरो अवार्ड नं. MPhil-78/79-H&S-07 हो । यसका लागि पूर्ण विद्वत्त्वृत्ति उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, संस्थाका पदाधिकारी र सदस्यहरूप्रति म विशेष आभार प्रकट गर्छु । साथै आगामी दिनमा पनि यस संस्थाबाट म अध्ययन तथा अनुसन्धानमा यस्तै सहयोगको अपेक्षा समेत गर्दछु ।)

सन्दर्भ सामग्रीसूची

गिरि, रामानन्द (२०५५), *जनकदर्शन*, भक्तपुर : जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र ।

गिरि, रामानन्द (२०६८), 'अद्वैतवेदान्तदर्शनसम्मत अध्यासस्वरूप विवेचन', *ब्रह्मसूत्रको अभ्यास र चतुःसूत्री*, शरत्कुमार भट्टराई, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

गिरि, रामानन्द (व्या.), (२०७९), *ईशादि दश उपनिषद्* (दोस्रो संस्क.), तनहुँ: महेश संस्कृत गुरुकुलम् ।

पौड्याल, लेखनाथ (२०७६), *लालित्य भाग १* (एघारौं संस्क.), ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

शङ्कराचार्य (सन् १९१५), ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् (चतुसूत्रीभागः), (सम्पा.) अनन्तकृष्ण शास्त्री र वासुदेव शर्मा, मुम्बई : तुकाराम जावजी ।

शास्त्री, अनन्तकृष्ण र शर्मा, वासुदेव (सम्पा.), (सन् १९१५), ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् (चतुसूत्रीभागः), मुम्बई : तुकाराम जावजी ।

सिन्हा, जदुनाथ (सन् २०२३), भारतीय दर्शन (छैटौँ संस्क.), दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास ।